

PHD-DISSZERTÁCIÓ TÉZISEI

Molnár Csilla

**A VASFÜGGÖNY KÉT OLDALÁN.
ÉLETTÖRTÉNETI ELBESZÉLÉSEK A MAGYAR-OSZTRÁK
HATÁRVIDÉKEN**

témavezető: Dr. Kovács Éva PhD
habilitált egyetemi docens

PTE BTK
Nyelvtudományi Doktori Iskola
Kommunikáció Doktori Program
Pécs, 2010

BEVEZETÉS

Doktori munkámban a társadalmi kommunikáció keretében próbálom értelmezni azt a többszörösen rétegzett problémahelyzetet, miszerint az egykori Sopron és Vas vármegye 1921-től határvidékké vált területének többnemzetiségű lakói számára magyar és osztrák oldalon életviláguk 1945 után két világrendszer határát is jelentette négy évtizeden át. A határ mentiség implikációi nyomán – a hermeneutikai aktivitás körszerű alakzatában – formálódnak a kutatás léptékére, a konceptusra és a hipotézisekre vonatkozó kérdések, melyekre a történetírás, az élettörténeti emlékezet és a szépirodalom szövegeivel folytatott dialógusban képződő megértés adhat válasz(oka)t. A helyszín, amelyre vizsgálataim vonatkoznak, több számomra kutatási terepnél, hiszen másfél évtizede magam is ebben a régióban élek és dolgozom.

Mivel az utóbbi három-négy évtizedben több diszciplína (az irodalomtudomány, a kulturális antropológia, a történettudomány és a szociológia) között is párbeszéd zajlik, mindezt olyan kontextusba helyezem, amely a modern gondolkodás kereteivel számot vetve egyszerre próbálja elkerülni az empirikus és a profetikus egyformán naiv diskurzusát (Foucault 2000: 359). A tudományosság részéről a megélt felé forduló figyelem, az életvilág tematizálása és a kutatás középpontjába helyezése termékenyítően hatott a társadalomkutatás egészére, és differenciáltabbá tette a diszciplínákat.

Ugyanakkor a fentebbiek nem jelentik azt, hogy kiküszöbölhetővé válnak olyan belső ellentmondások, amelyek a kultúra történetisége és szemantikai terjedelme, illetve ezeknek a megélt tapasztalatban való elrejtőzése és megmutatkozása között képződnek. Mindezek a modernség episztémájének axiómáira, egy antropológiai posztulátumra vezethetők vissza, amelyben az ember kettősségként, empiriko-transzcendentális szubjektumként jelenik meg.

A modern nyelvtudomány szemléletében a nyelv többnyire olyan entitás – a saussure-i értelemben vett *langue* – amely önmagával azonosnak tételeződik a benne végbemenő, olykor jelentős történeti átalakulások ellenére is. Az általam is alkalmazni kívánt interdiszciplináris megközelítésben azonban figyelembe kell venni azt, hogy a változó kulturális-társadalmi feltételek között eltérő ismeret- és lételméleti státust tulajdonítottak a nyelvnek, holott – paradox módon – mindez a nyelv révén, a nyelv közegében ment végbe. Ebben a megközelítésben egymástól különböző entitásként felfogott nyelvek kerülnek egyazon időszakban hasonló státusba, vagyis állapotuk közös jegyei hangsúlyozódnak ki, a saussure-i értelemben vett *langage* formájában értve őket. A tudás történeti változásait értelmező szerzők – olykor igen eltérő álláspontonról – többnyire figyelembe veszik a nyelvnek ezt a változó státusát.

Michel Foucault szerint a tudás rendjének átfogó szakaszai, az episztémák a nyelvi szerveződés más-más aspektusait részesítik előnyben, így a nyelv mint jelrendszer is más pozícióba kerül. A modernség előtt a nyelv jelentésének alapja az analógia, amely a hasonlóság elvén összeköt távoli dolgokat, és magát a nyelvet is egy átfogóbb szimbolikus rend részévé teszi (Foucault 2000: 40-53). A korai modernségben a nyelv állapota binárisvá válik, a jelentés elve pedig a reprezentáció lesz, ahol „a jel viszonya a tartalmához nincs eleve rögzítve magukban a dolgok rendjében” (Foucault 2000: 84). E korszak jelpéldája a térkép vagy táblakép, amelynek nincs más tartalma, mint amit reprezentál. Ez a felfogás a jel és a nyelv teljes transzparenciáját feltételezi, amely alapot teremt a modern tudományosság számára, hogy a nyelvet a megismerés eszközeként kezelje.

A huszadik században a nyelvre irányuló tudományos figyelem nyomán eltűnik annak korábban magától értetődőnek tekintett áttetszősége, és egyre inkább teret nyer a nyelvi intranszparencia elképzelése. A 'linguistic turn' után a nyelv olyan végső vonatkoztatásként

jelenik meg, amely lehetővé teszi *Heidegger, Gadamer, Ricoeur* és mások munkáiban azt az ontológiai váltást, melynek során a nyelv válik létadottsággá, illetve a nyelvi megértés a lét megjelenésévé.

Mindez a huszadik század végére a társadalomtudományok számára is egyre hangsúlyosabbá teszi a tudás nyelvtől függő, megalkotott jellegét a kommunikáció, a szöveg, a diskurzus, az alakzatok, a figurativitás, a narráció kulcsfogalmait érvényesítve. Ennek következtében új értelmet nyer a 'ki beszél' kérdése is, ahol annak a hangnak a forrását keressük, aki megszólal, és ami által mi is egy párbeszéd részesei lehetünk.

I. A dolgozat felépítése

Dolgozatom első nagyobb egységében igyekszem áttekinteni azokat a diszciplínaterületeket, amelyekről úgy gondolom, az általam vizsgált problémakör kutatásához releváns szempontokkal szolgálhatnak: a mikrotörténeti lépték, a hermeneutikai irányultság, a fenomenológiai társadalomkutatás, a strukturális analízis, a narratív paradigma és alkalmazásai, illetve a társadalmi és kulturális emlékezet, a narratív identitás.

Az empirikus kutatásra alapozott részben a határra vonatkozóan háromféle beszédmód jelenik meg: a történeti, az élőszóbeli és a szépirodalmi szöveg alakzatai. Elsőként a magyar-osztrák határrégióról formálódó történelmi szöveget építem föl lokális és etnicitás kontextusában, ezen belül kitérek az Ausztriában élő kisebbségek helyzetére de facto és de jure, illetve a kettő közötti eltérés és kölcsönhatás összefüggéseire.

A történeti fejezet után a magyar-osztrák határ magyar oldalán, a határ közvetlen közelében található két község, Ágfalva (Agendorf) és Kópháza (Koljnof) lakói körében elvégzett narratívakutatást mutatom be. Mindkét falu sorsára hasonlóan hatott a huszadik századi történelem, hiszen az első világháborút követően területi hovatartozásuk egy ideig vitatott volt. Ekkoriban mindkét községet nemzetiségi lakták: Ágfalván németek, Kópházán horvátok éltek, és elbeszélőim között is vannak ilyen származású személyek. Különbség ugyanakkor, hogy a kollektív bűnösség elve alapján az ágfalvi németek nagyobb részét 1946 tavaszán kitelepítették, és helyükre magyarokat költöztettek. Kópházát ilyen drasztikus beavatkozás nem érte, sorsára inkább a lassú, részleges asszimiláció és a közeli városiak irányából történő folyamatos betelepülés lett jellemző. Mivel a kutatás centrumában az államhatár, illetve a vasfüggöny létrehozásához és fennállásához való viszonyulás áll olyan tényezőként, amely meghatározhatja az itt élő minden nemzetiség rokoni, interetnikus, gazdasági, kulturális kapcsolatait, ezért a dolgozat egyik kérdése az, hogy a lokális és etnicitás mennyire fontos összetevője a narratív stratégia választásának, és ennek következtében az emlékezőmódok eltéréseinek.

A dolgozat következő egysége a magyar-osztrák határ túlsó oldalán, a burgenlandi magyar kisebbség körében, Felsőpulyán és Alsóörött élő személyekkel készített élettörténeti interjúkat elemzi. Burgenlandi kutatómunkámat olyan településeken végeztem, amelyek kismemesi rangot elnyert határőr községek voltak az egykori nyugati magyar végeken. Ehhez kapcsolódó vizsgálati szempont, hogy a fentebbi történelmi meghatározottságot státusképző elemként az elbeszélők narratívájukban milyen módon jelenítik meg, ha megjelenítik egyáltalán.

Mivel a választott téma megközelítésekor igyekszem alternatív nézőpontokat megjeleníteni, ezért munkámban szükségesnek tartottam a gender-kutatás szempontjait is figyelembe venni egy önálló fejezetben. A nő kérdése a jelentésért folytatott küzdelem, a hatalom egyik kérdése; annak eldöntése, hogy ki hozhat létre és tarthat fenn erre vonatkozó diskurzusokat a kultúra textusaiban. Az elbeszélői hangban az eredet/leszármazás terminusaival megjelölhető történelemhez való viszonyt vizsgálom.

A következő fejezet kérdése, hogyan lehet a határ mentiség élménykörét tematizálni és artikulálni az elbeszélő művészet fikcionális közegében. Johannes Andereggy nyomán úgy gondolom, az élettörténeti elbeszélések, mint referencialitással rendelkező szövegek területéről sem zárható ki a poétikus nyelvhasználat, de ez fordítva is igaz, vagyis vannak olyan, eredendően poétikailag értelmezhető alkotások, melyeknek világa azonosítható a tapasztalati világ egy konkrét darabjával, miközben a műalkotásban esztétikailag megformált alkotóelemként is létezik. Ha olyanok olvassák az elbeszélést, akiknek a műbéli jelenség referencialitással is rendelkezik, akkor összevetik azt saját, művön kívüli tapasztalataikkal. A hermeneutika nyomán saját előismereteink bevonása a megértésbe szükségszerű, így nem tekinthetjük kiküszöbölendőnek, hibának a referenciális olvasást. A Magyarországról elszármazott, német nyelven író Terézia Mora: Különös anyag című elbeszéléskötetének szövegeiben meghatározó az a nyugat-magyarországi, Sopron-környéki, Fertő-vidéki táj, azok a települések és az 1970-es, '80-as évek időszaka, amelyben ő maga is a gyermekkorát töltötte.

Hogy csupán a lokalitás, illetve az eltérő, etnicitással is összefüggő történelmi közelmúlt okoz-e különbségeket az itt élő népcsoportok lehetőségeiben, vagy vannak-e a kultúra és a kommunikáció folyamatainak átfogóbb rétegeiben rejtőző további különbségek egyének és közösségek között, arra a dolgozat záró részében kísérlek meg választ adni.

II. A kutatás léptéke és módszertana

II.1. Mikrotörténelem

A klasszikus fenomenológiai társadalomkutatás elmélete szerint a tapasztalatok konstitutív jegyei megőrződnek az emlékezetben. Ugyanakkor ezek a tapasztalatok lényegesen meg is változnak: a történetiség helyi értékére tesznek szert. A nemzedéken belül őrzött egyéni emlékezőmódok, melyek magukba foglalják az elő-világot is, más módon biztosítják az életvilág múlt- és jelenbeli síkjaihoz való közelebb jutást a történelmi közvetítéssel szemben. A társadalomtudományok ismeretelmélete a fenomenológiai, illetve hermeneutikai fordulat után és az erre építő kvalitatív módszertan szándéka szerint akként jellemezhető, hogy felszámolja elmélet és empiria viszonyában a tudományokban követett deduktív és induktív logika dichotómiáját. (Feischmidt 2007: 234-235)

Kutatásom léptéke szerint mikrotörténetinek nevezhető, melynek keretében kisebb közösségek és egyének életének kommunikatív stratégiáját kísérlem meg rekonstruálni. Amikor hozzánk közel eső történelmi időszakot kutatunk egy bizonyos helyszínen megélt személyes sorsok elemzése és összevetése által, akkor a személyes történetmondás *mikéntjére* fog esni a vizsgálat fő hangsúlya. A kortárs kulturális antropológia sok párhuzamot mutat ezzel a felfogásmóddal, azonban az alkalmazás nyomán már jelentős eltérés mutatkozik közöttük. „A mikrotörténelem és az interpretatív antropológia nézőpontjának egyik legfőbb különbsége abban áll, hogy az utóbbi homogén jelentést tulajdonít [a vizsgált kultúrán belül] a nyilvános jeleknek és szimbólumoknak, míg a mikrotörténelem az általuk produkált társadalmi reprezentációk sokféleségéből kiindulva igyekszik meghatározni és értékelni azokat.” (Levi 2000: 137.) A mikrotörténeti módszert használó kutatónak számolnia kell a nézőpontok töredékességével, ellentmondásosságával és pluralitásával, amelyek minden rendszert folyékonyra és nyitottá tesznek. A léptékváltással módosul a reprezentáció tartalma is. „Mikro- és makroszint között nincs többé hierarchikus kapcsolat, hanem különböző történelmek vannak.” (Kovács 2007a: 16)

Az itt vázolt léptékváltás tehát túlmutat önmagán, és a módszertani reflexiónak egyfajta önmozgására utal. Hans *Medick* szerint ezen eljárás mód hozadéka abban van, hogy a

történeti különösségek és egyediségek átvilágítása révén a kulturális, társadalmi, uralmi stb. kölcsönviszonyok *élettörténeti összefüggésként* éppen a vizsgált terület individuumaira nézve válnak szembeötlővé. (Medick 2000: 58.)

A rögzített és végleges, univerzális és objektív jelentésről való lemondás nyithat teret az egyéni narratívák iránti fokozott figyelemnek, amelyben a történetmondó, a történet és az elemző közötti viszony hermeneutikai jellegére, a megértésre esik a hangsúly. Ezzel az irányultsággal kívánom a narratívákban megjelenő kommunikatív aspektusokat vizsgálni. A történetmesélő és a kutató-hallgató közötti folyamatos interakció mellett az élettörténetben váltakozó idősíkok, melyek megfeleltethetők az én egyes állapotainak, egymással is párbeszédet folytatnak az identitás (újra)képződését artikuláló hangban. Ennek a hangnak lesz a része, hogy az elbeszélő jelen állapotából felidézett múlt és vágyott jövő milyen mozgás mentén konstituálódik, megjelennek-e problémaként megélt helyzetek, és ezekre milyen megoldások születnek. Ebben az esetben a kommunikációra mint a problémamegoldáshoz szükséges releváns felkészültség elérhetőségének perspektívájára is tekintünk.¹ Az elbeszélők/ágensek² narratíváiból próbálok következtetni arra, milyen volt az a mód, ahogyan értelmezhetővé és élhetővé tették maguk körül világukat kognitív és nem kognitív attitűdjeik vonatkozásában.

Ugyanakkor azt is be kell látni, hogy mások történeteinek értelmezése olyan horizont-összeolvadás eredménye, mely a saját és idegen horizontok együtteséből áll. Ezt nevezi Gadamer hatástörténeti tudatnak, ahol a megértő maga is benne áll a szövegben, amely éppen azért nyíthat meg előtte, mert részese a szövegnek. (Gadamer 1984: 213-217)

II.2. Módszertan

A kommunikatív emlékezet vizsgálatának kontextusában kitapintható egy új diszciplína születése, a biográfiakutatás, amely mint módszer a politikai átalakulásoknak is köszönhetően gyorsan elterjedt Kelet-Európában. Az új tudomány önmeghatározásának igényéből fakad határainak megvonása, amely által önálló szociológiai metódusként definiálja önmagát. Ezt a belátást is szem előtt tartva dolgozatomat a relevánsnak tekinthető egyéb humán diszciplináris szempontoknak a megértésbe való bevonásával kívánom felépíteni. A sajátoméval rokon szemléletűnek tekintem azt a megközelítést, amely szerint „*az emlékezés olyan narratív tevékenység, amely az individuális státusokat, lokális közösségek szerkezetét, a közösségek interetnikus és egyéb szociális viszonyait és kapcsolatait, átfogóan az egyénnek egy szociális térhez való viszonyulását magyarázza és legitimálja*” (Keszeg 2004: 41).

Az egykori vasfüggöny két oldalán általam készített narratív életrajzi interjúkat a Gabriele Rosenthal által kidolgozott, és hazai viszonylatban Kovács Éva által továbbgondolt eljárás mód alapján értelmezem igyekezve a szövegek hermeneutikai rekonstrukcióját elvégezni. Az élettörténeti elbeszélés speciális interjú helyzet, amelynek jellegét már a kapcsolatfelvételnél jelezni kell, mint ahogy azt is, mi a kutatás témája és miért tartjuk fontosnak ebben az elbeszélő részvételét. A kutatás során beszélgetőpartnereimmel több interjút készítettem, ügyelve arra, hogy a nyitó szöveg minden esetben ugyanúgy hangozzék el: *a mesélje el az élettörténetét* felütéssel. Ez lehetővé teszi a beszélő számára, hogy megkezdje életének narratív artikulációját. Az interjú első része a *főnarratíva*, amely magától

¹ A kommunikáció participációs felfogásában a probléma az ágens számára azt a kritikus különbséget jelenti, amely az ágens állapota és egy számára kívánatos állapot között fennáll, amennyiben ezt az ágens felismeri. A problémamegoldás mindig csak individuális lehet. Vö. Horányi Özséb (szerk.): *A kommunikáció mint participáció*. AKTI-Tyopotex, Budapest, 2007. 246-247.

² Ebben a szövegben az ágens terminust a nyelvtudományban használatos *semleges* értelemben alkalmazom, mint intencionális, cselekvő *individuumot*. Azonosnak tekintem a saját élettörténetét elbeszélő narrátorral.

zárul le. Ezt követi a *narratív utánakérdezés* szakasza, melynek az a célja, hogy újabb történetek bontakozzanak ki. A rekonstrukció két szinten zajlik. Az egyik a legélt szövegből kronologikus sorrendbe állított életrajzi adatok alapján az életút (*life history*) összeállítása, a másik pedig az élettörténet (*life story*) belső szerveződésének feltárása. Ehhez egyik szempont a szövegszekvencia-típusok azonosítása. Ezek a következők: *elbeszélés* (ezen belül tudósítás, történet, epikus elbeszélés, drámai elbeszélés, külsőleg átélt történet, mellékelbeszélés, evaluáció, beszúrás), *leírás*, *magyarázat*, *kiszólás*, *egyéb*, például kérdezői kérdés, megerősítés. A másik szempont a tematikus mezőelemzés érvényesítése, hiszen az elbeszélte élettörténet egymással kölcsönös összefüggésben álló témákat vonultat föl, amelyeket oda-vissza keresztreferenciák sűrű hálózata fűz össze. A rekonstrukció fentebbi két szintjén hermeneutikai körök mentén haladva történik az értelmezés, melyet segíthet a megélt és elbeszélte élettörténet ütköztetése, az úgynevezett finomelemzés. A szekvenciáknál kisebb egységek, mondattani törések vizsgálata elősegíti a szöveg mélyebb rétegeinek, mögöttes tartalmainak megértését. (Rosenthal 1993: 59-91, Kovács 2007b: 373-396, Kovács 2008: 336-338.)

Az interjúkat 2001 és 2004 között készítettem magyar és osztrák oldalon magyar nyelven. Kutatásaim során a helyi közösségek által kijelölt személyeket kerestem meg, akik többnyire – ahogy később bebizonyosodott – az adott lokalitás kultúrájában fontos közvetítő szerepet töltenek be. A dolgozatban összesen 16 interjút dolgozok föl, melyek közül 7 magyar oldalon, 9 pedig Ausztriában készült. Az elbeszélők - jóváhagyásukkal - saját nevük kezdőbetűivel szerepelnek, és a települések neve is a valóságnak megfelelő.

III. Elméleti háttér:

III.1. A kulturális emlékezet

Az emlékezet társadalmi perspektívájának kidolgozása elsőként Maurice *Halbwachs* nevéhez köthető, akinek központi tétele az emlékezet társadalmi meghatározottsága (Halbwachs 1992). Akármilyen elvont legyen is a gondolkodás, az emlékezés mindig konkrét. A fogalmak, eszmék mindig konkrét esemény, személy, helyszín, idő alakját öltve vernek gyökeret a csoport emlékezetében. Fogalmaknak és tapasztalatoknak ebből az összjátékából támadnak azok a jelenségek, melyeket Halbwachs nyomán az *emlékezés alakzatainak* nevezünk. Ezek természetét három ismérv alapján lehet megközelíteni: konkrét időhöz és helyhez kötöttség, meghatározott csoporthoz kötődés, valamint a rekonstruktivitás mint önálló eljárás: az emlékezet ugyanis nem képes megőrizni a múltat mint olyant, ennek újjászervezése a mindenkori jelen változó vonatkoztatási keretei felől folyik szakadatlanul. Ha a kommunikáció megszakad, vagy a vonatkoztatási keretek megváltoznak, elenyésznek, akkor bekövetkezik a felejtés.

Jan *Assmann*, amikor megkísérli átfogni az emlékezet problematikáját, az emlékezet négy módja között tesz különbséget. Ezek: a *mimetikus emlékezet*, mint a múlt gyakorlati tudásának átadása, az *anyagi emlékezet*, mint a tárgyakba foglalt történelem, a *kommunikatív emlékezet*, mint a múlt maradványai a nyelvben és a kommunikációban (beleértve magát a nyelvi kommunikáció képességét) és a *kulturális emlékezet*, amely múltbeli jelentések átadása, vagyis a kimondott történelmi utalások és a történelmi tudat (Assmann 1999).

Kutatásom szempontjából ezek közül a kommunikatív emlékezet, mint az emlékezet köznapi formájának vizsgálata jut szerephez. Ennek jellemzőit Assmann a kulturális vagy 'ünnepi' emlékezethez viszonyítva a következőkben adja meg: tartalma az egyéni életút keretei között szerveződő történelmi tapasztalatok, formája a személyközi érintkezésben alakul ki, közvetítőcsatornái a személyes tapasztalás és szájhagyomány, illetve az eleven

emlékezés az organikus emlékezőképesség révén, időhorizontja három-négy nemzedék (nyolcvan-száz év), mely a jelennel együtt halad tova, és hordozója az aspecifikus kortársi emlékezetközösség.

A modern kori teleologikus történelemszemlélet lassan hitelét veszítette a huszadik század második felében. Ezek egyik kortársi kritikájának is tekinthetjük Reinhart Kosellecknek a fogalmak történeti szemantikájáról kidolgozott elméletét. A szerző az időbe ágyazott tudat filozófiai szemantikájának kidolgozását három alapvető vonatkozás mentén tárgyalja. Az első a *tapasztalattér* (a múlt egész öröksége) és a *várakozás-horizont* (a jövőt anticipáló aktusaink) polaritásának dialektikája. A második a jelennek a születő múlt és a közvetlen jövő közti cseremozgása. A harmadik pedig a jelenbeli tapasztalatnak a tapasztalattér és a várakozás-horizont kölcsönhatásából fakadó értelem által való felruházásában, az időbeli orientáció impulzusaként ragadható meg. E három dimenzió egységét – akár a történelemmel szemben is – az emlékezet biztosítja (Koselleck 2003: 401-412).

Napjainkban egyes szerzők az emlékezet helyzetét ellentmondásosnak, paradoxnak tekintik, mert véleményük szerint a múzeumok és emlékművek új divatjával párhuzamosan a történelem és a történelmi tudat vitathatatlanul halványul. Mindezek miatt is olyan *ellenemlékezetek* alakultak ki a társadalom szubkultúráiban, marginális pozícióiban, amelyek különböznek a domináns felfogásoktól, s gyakran vitatják is azokat. Ennek nyomán a történetírás hangsúlyai is áttevődtek az elmúlt években a nemzetállamról a korábbi történetírásból kizárt csoportokra: hétköznapi emberek élete, nők, kisebbségek. Ehhez kapcsolódik többek között a szóbeli történelemnek, mint egyének személyes tapasztalatain alapuló narratíváknak a vizsgálata (Ollick-Robbins 1999: 34-35).

III.2. Narratológiaelmélet

A narratívum és annak emlékezeti reprezentációja emberi vagy antropomorf szereplők cselekedeteit, célok felé való törekvéseit és az őket érintő eseményeket beszéli el. A történet időben szekvenciális rendben építkezik, van kezdete és vége, és teleologikus abban az értelemben, hogy valamilyen irány, végkifejlet felé tart. A narratív struktúrák kutatásának első hullámában, az 1960-as, '70-es években három modell típus körvonalazódott. Ezek közül az első a *nyelvészeti morfológia* által inspirált (Vlagyimir Propp által eredetileg a népmesék tipológiájára kidolgozott, majd az 1960-as években többek között A. J. Greimas, Cl. Bremond, A. Dundes által továbbfejlesztett) modell, amely láncokba szerveződött elemi egységeket tételezett. Maga Benjamin N. Colby amerikai folklorista is ezt vette alapul saját rendszeréhez. A második csoport a *generatív grammatikából* levezetett modelleké, amelyekben a szerkezeti elemeket transzformációs vagy generatív szabályok segítségével írták le és értelmezték, ezt más néven *történetgrammatikának* is hívják. Ezek a teóriák a mondat-történet analógiából indulnak ki, és olyan történetnyelvtani kategóriákat posztulálnak, melyeket a mondatnyelvtan mintájára hierarchikus „fa” struktúrába rendeznek. Azt tételezik, hogy az olvasó/hallgató fejében egy ilyen történet szerkezet (vö. makroszerkezet) van, és ez irányítja a történetek megértését, visszaadását, képzését oly módon, hogy a „fa” szerkezet alapszintjéhez hozzárendeli a történet konkrét kijelentéseit (Rumelhart 1975: 237-272). A harmadik csoportot képezik azok a *logikai szemantikán* alapuló szerkezeti modellek, amelyek makro-kijelentések sémáival kombinált átfogó jelentéspropozíciókat próbáltak megadni. Walter Kintsch és Teun van Dijk nevéhez köthető a *kijelentéslogikán* (ahol az alaptézis, hogy a szövegbázis kijelentések halmaza) alapuló *szöveggrammatika* kidolgozása, amely szorosan összefügg a tudás szervezésével és a nyelvi megértés elméletével. Ennek alapja a mikroszerkezet-makroszerkezet megfelelésének koncepciója. Ez utóbbi, a makroszerkezet

nem statikus, leíró módon határozható meg, hanem olyan elhagyási szabályok segítségével, amelyek a kivonatkészítést irányítják. Eszerint van egy olyan egységes, mögöttes szerkezet, amelyben megfelelés van a mondatok és a történetek jelentésszerkezete között. A nem konvencionális szemantikai makroszabályoknak az alkalmazása viszont a konvenciókat tételező tudásalapra épül.

Az eddigiek alapján az elbeszélés olyan alapvető tevékenységnek tekinthető, amely az idő megtapasztalását értelemmel, jelentéssel ruházza fel, vagyis az elbeszélés ez által cselekvésorientáló és identitásképző funkcióval bír. Lényeges tudománytörténeti következménye a huszadik század utolsó harmadában zajló narratológiai kutatásoknak, hogy kivétel nélkül mindegyik felfogásmód, illetve az ezeket képviselő szerzők közös vonása, hogy feltételezik a narratíva *preformativitását*, azt, hogy az elbeszélés módozata nem tetszőleges és önkényes, hanem valamilyen előzetes (lineáris, mélystrukturális, logikai vagy algoritmikus) szervezőelv nyomán jön létre. Ennek a felismerésnek a társadalomtudományban az 1980-as évektől lezajlott diszciplináris váltás, a narratív szemléletű történeti és antropológiai kutatások vonatkozásában is meghatározó jelentősége van. Hayden White számára, aki elméletét *történeti tropológiának* nevezi, a történelem elbeszélés általi megalkotottsága áll a középpontban. Felfogása szerint különböző típusú cselekményszerkezetek állnak rendelkezésre, amelyekkel a 'tényeket' kódolni lehet. A szerző a történeti alkotásmódot az irodalmi felé közelíti, és az elbeszélés poétikai kategóriái szerint értelmezi, elsősorban Northrop Frye-nak az irodalmi formákat, műfajokat, hangnemeket, történetmódokat az archetípusok alapján strukturáló elméletére támaszkodva. White szerint a folyamat preformatív, mert az események adott csoportját vizsgálva a történész érzékeltetni kezdi, hogy azok milyen lehetséges történetformát ölthetnek. E koncepció értelmében az ilyen fajta narratíválás az alapja mind a történész, mind az olvasó részéről az események megértésének. A történelemtől való beszéd a nyelv *figuratív technikáját* alkalmazza mondanivalója kódolására, a kommunikációra. Ebből következően már az események leírását is meghatározza a nyelvben uralkodó figuratív forma (*metafora, metonímia, szinekdoché, ironia*) mielőtt felépítené magát a narratívát. A narratíva értelmező ereje pedig a korábban kódolt eseménycsoport destrukturalizálása és egy másik mód szerinti újrakódolása közötti *kontrasztból* fakad.

III.3. A dialogicitás mint tudásforma

Mihail Bahtyin kifejezett törekvése volt, hogy az általános nyelvészet, a hagyományos grammatika, retorika és stilisztika egyoldalúsága, a jelentést kizárólag vagy a mondatban vagy a szóban vagy a trópusokban stb. kereső felfogásmódja helyett a konkrét beszélők megnyilatkozásait, a megszólítottakat egyaránt figyelembe vevő beszédműfaj-elmélet körvonalait vázolja fel. Bahtyin az emberi kommunikáció középpontjába a megnyilatkozás fogalmát helyezi, amelynek egyéni jelleget tulajdonít. A megnyilatkozás sajátos jegye befejezettsége, amely mintegy a beszédalanyok váltakozásának belső megfelelője. Ez teszi lehetővé, hogy már lehet rá válaszolni, vagy válaszoló álláspontot foglalni el vele szemben. Ehhez viszont a szerző szerint kevés, hogy csupán nyelviileg értsük meg. További feltételek: a beszédszándék megléte, amely meghatározza a tárgy kiválasztását és az adekvát műfaji formát. A megnyilatkozás válasz-jellege vezet el Bahtyin talán legfontosabb kategóriájához, a dialógushoz. A beszélő nemcsak felel valamire, hanem feleletet is vár megnyilatkozására másoktól, és beszéde eleve ennek jegyében képződik ki. Ez a valakihez fordulás a megnyilatkozás konstitutív jegye. A dialogicitás Bahtyin értelmezésében egyben a tudás formája és az emberi létezés módozata is (Bahtyin1988). A bahtyini koncepció olyan alapfogalmi, mint a *válasz*, a *megszólítotttság*, a *tevékeny megértés*, a *dialógus-jelleg* a huszadik század második felének hermeneutikai áramlataihoz, elsősorban Hans-Georg

Gadamer és Paul Ricoeur tevékenységéhez közelítik felfogásmódját. Az egyéni beszéd felépítettsége a nyelvi és műfaji szerkezetekre való ráutaltsága révén pedig a strukturalizmussal kapcsolja össze az ismertetett elméletet.

III.4. A narratív identitás

Az identitás problémájának szövevényéből itt most az elbeszélt identitás Paul Ricoeur által adott értelmezésére utalok, aki a személyes azonosság hermeneutikájában megkülönbözteti az *ugyanazonosság* (*idem, mēmeté, sameness*) és *őmagaság* (*ipse, ipseité, selfhood*) fogalmát. Ezeket a terminusokat magam is alkalmazni igyekszem munkám során. Az ugyanazonosság elsőként a numerikus egyezés megnevezése a nyelv rendjében, amely 'egy és ugyanazon' dolog jelölője az azonosság és újraazonosíthatóság értelmében. Másodszor kvalitatív azonosság, a behelyettesíthetőség művelete szemantikai veszteség nélkül. Harmadszor az időbeli distanciák áthidalása, a megszakítatlan folytonosság az individuális azonosság első és utolsó állapota között, amely a struktúra eszméjét is táplálja. Az idő itt az eltérés, a különbözőség tényezője, amelynek folyamán az emberi jellem (*character*) mint tartós diszpozíciók együttese ismerhető fel. Az őmagaság pedig válasz arra a kérdésre, hogy 'Ki vagyok én?' – ahol a 'ki' kérdése nem vezethető vissza a 'mi' kérdésre, szemben a jellemmel, amely ténylegesen a 'ki'-nek a 'mi'-je. Ricoeur az ugyanazonosság jellemével szembeállítja az adott szó megtartását, mint az őmagaság önmegőrzését. Az identitás e két pólusa között tatóngó rés áthidalására vezet be Ricoeur a narratív identitás fogalmát. Az identitásról való gondolkodásban egyfajta paradoxonnak tűnik, hogy a személyes identitás kérdésekor az ipse-identitás az, amelyről narratív eszközökkel alig vagyunk képesek beszélni, hiszen erkölcsi eszméje az önmegőrzés, a tanúságtétel önmagunk mellett (Ricoeur 1992:116-119).

Ha beszéd létartikuláció, akkor az elbeszélés ennek a létartikulációnak temporális struktúrává formálója lesz. Az így létrejövő időbeli folytonosság teremtheti meg magát az identitást, amely kulturális konstrukció, ezen belül pedig a kommunikációs folyamatok által létrejött és fenntartott dinamikus struktúra az élettörténet keretében.

IV. Hipotézisek és célok

Alapvetésem, hogy a diskurzust mindig körülfonja a korlátozó rendszerek szövedéke a tiltott szó, az igazságvágy, illetve a szertartás formájában. „A szertartás határozza meg azt a minősítést, amellyel a beszélő egyéneknek rendelkezniük kell (és akiknek dialógusban, meghallgatásban, előadásban egy bizonyos pozíciót kell elfoglalniuk, és bizonyos típusú kijelentéseket kell megfogalmazniuk)” (Foucault 1998: 61). A diskurzushoz való hozzáférés nemcsak szabályozott, hanem egyenlőtlen is, mert benne van a szabályozásban a tiltások és a legitimációs eljárások módozata, melyet a hatalom tere jelöl ki. Ahogyan intézményesül a diskurzus és a benne résztvevők viszonya is a mondhatóság, a megőrzés, az emlékezet, a reaktivitás és az elsajátítás határai és formái keretében.

Feltételezésem, hogy a határ mentiség fokozottan kontrollált téridejében a normatív struktúrákkal kapcsolatban minden elbeszélő sajátos viszonyrendszert tart fenn, ami meghatározza reakcióit, választásait és bizonyára azt a módot is, ahogyan életeseményeiből narratívát szerkeszt. Az egyes ember identitása lényegében nem más, mint folyamatosan újraserkesztett élettörténet. Annak a történetnek tehát, amit az egyén önmagáról fogalmaz, kitüntetett jelentősége lesz énjének egysége, integráltsága és identitásának egyéb minőségei szempontjából. „A múlttal való kapcsolat milyenségéről árulkodik az is, hogy a narrátor

milyen hangnemet, stílust választ emlékei átadásakor. Azok, akiknek identitása egy kiemelkedő múltbéli esemény emlékéhez kötődően rögzült, általában epikus hangot ütnek meg, akik pedig a visszaidézés időpontjában már megváltozott értékrendszer szerint élnek s gondolkodnak, általában ironikus hangnemben nyilatkoznak az általuk átélte eseményekről” (Vértesi 2004: 161).

Hipotézisem szerint egyazon mikrokultúrán belül kikristályosodnak ugyan az adott időben rendelkezésre álló történetvázak, de az elbeszélések narratív csomópontjainak különbözősége miatt is az ágensek az interszubjektív életvilágról eltérően számolnak be. A személyes élet jelentősnek vélt mozzanatai a közösség viszonylag homogén kommunikatív emlékezetéhez képest számottevő eltéréseket képesek okozni a narratívákban. Kérdés, hogy az egyes helyi beszédközösségek tagjai hogyan viszonyulnak közelmúltjukhoz és jelen helyzetükhöz. Ez az elemzések és vizsgálatok léptékében azt jelenti, hogy azonos életkorú és státusú személyek esetében is eltérőek lehetnek a narratív módok. Azt próbálom megragadni az értelmezések során, melyek azok az összetevők, amik az esetleges különbségeket okozzák.

Mindenkor számolni kell azzal a törekvéssel, hogy a beszélő egy kollektívum tagjaként olyan egyedi élettörténetet épít fel, mely koherens ugyan, viszont nem statikus, lezárt jellegű. "Az egyének folytonosan újjáteremtik saját identitásukat, s a csoportok olyan konfliktusok és szolidaritások mentén határozzák meg magukat, amelyeket nem lehet a priori feltételezni, hanem csakis abból a dinamikából eredhetnek, amely az elemzésnek is tárgya kell, hogy legyen" (Levi 2000: 138).

Kutatásaim nyomán további kérdés az is, hogy a személyes nézőpontot érvényesítő narratívában milyen módokon, formákban tűnnek föl az értelmezési horizonton belül a szintén szövegkonstrukcióként értelmezett, közvetlen tapasztalatként nem hozzáférhető *történelem* eseményei.

Céлом továbbá, hogy a vizsgált beszédmódok számára olyan kontextust teremtsék, amelyből plurálisra tehető a jelentés, és ez által lehetőség adódik a látszólag rögzült konstrukciók megnyitására.

V. A kutatási eredmények – beszédmódok, olvasásmódok a határmentiségről

1. A magyar-osztrák határ menti tér kialakulását elbeszélő történetben elsősorban a white-i értelemben vett külső érvényességi referenciára törekedtem, amely a múltbéli eseményekkel kapcsolatos igazságokat, a mimézist kéri számon rajta a realizmus jegyében.

A magyar-osztrák határ kialakítása az első világháborút követően fokozatosan, több lépésben számolta föl a régió lokális szomszédsági és etnikai közösségeinek bizonyos fenntartó elemeit. Átalakul a *lokalitás* „összetett fenomenológiai minősége, melyet a társadalmi közvetlenség érzete, az interaktivitás technológiai, és a viszonylagossá vált kontextusok közötti kapcsolatsor hoz létre” (Appadurai 2001: 3). Az 1949 után megvalósuló manifeszt elzárás nyomán a 'vasfüggöny' egyszerre jelentett politikai metaforát és olyan különböző technikai eszközöket, melyekkel a hatalom megpróbálta megakadályozni, hogy a szovjet uralom alá került kelet-európai országokból a lakosok szabadon távozhassanak Nyugat-Európa felé az országhatárokon át. A külföldre jutás lehetősége a hatalom kezétől válik függővé, az egyéni távozás kísérlete pedig olyan gesztussá, amelyet a hatalomnak szankcionálnia, vagy legalábbis értelmeznie kell (Szabó 2006: 115-116). A Magyarországon élő nemzetiségek külhoni mozgását is szigorúan korlátozták, társadalmi részvételét a hagyományápolás néhány területére szűkítették a központilag megszervezett kulturális szövetségek révén, melyekből utolsóként alakulhatott meg a német, 1955-ben.

Osztrák oldalról a határ pedig olyan tartósan elszigetelte az ott élő magyar kisebbséget, hogy szinte létezésükről is elfeledkeztek Magyarországon. A történeti szövegek értelmezése szerint a burgenlandi magyar népcsoportok esetében két ok játszott közre abban, hogy nem alakulhatott ki a tényleges összetartozás érzése: ezek a vallási inhomogenitás, illetve a heterogén társadalmi szerkezet. A régies, feudális struktúrákat azonban először nem a jóléti társadalom modernizációja, hanem az Anschluss és következményei kezdték ki. Csupán az 1980-as évek végétől történt meg a magyar kisebbség létének gyakorlatban is érvényesülő elismerése olyan eszközökkel, mint a magyar nyelvű rádió- és televízióadások beindítása, illetve a magyar nyelvű oktatás bevezetése.

2. Ágfalvi beszélgetőpartnereimnél a nemzedéki azonosság ellenére alapvetően eltérő kommunikációs stratégiákkal találkoztam. Ez véleményem szerint összefügg azzal, hogy a helybéli németiség egy részének háború utáni kitelepítése miatt belsőleg egyébként is megosztott lokális közösségi kommunikációnak az elbeszélők eltérő időpontban válnak a résztvevőivé. Német nemzetiségű elbeszélőm identifikációjának alapját a gyermekkorból eredő elvárás – a szabad határátkelés – jelenben való ellenállásba ütközése, és így a *vágy beteljesülésének* folytonos elhalasztódása képezi. Az akadály így egyszerre táplálja a vágyat és hosszabbítja meg a narratívát. Az ágensia szervezőelve a határ túloldalára került testvérközségekkel való kapcsolattartás, a határsávban való mozgás akadályai, melyeket a kiszámíthatatlanként megtapasztalt hatalom generál. Egy másik élettörténetben a jövőbeli meghosszabbítást a határsávra vonatkozó hatalmi gyakorlat iránti *ironikus modalitás* teszi lehetővé mintegy ígéretként. A tapasztalati térrel szemben tanúsított távolságtartása ad arra lehetőséget, hogy az én megkülönböztesse magát a külvilágtól az irónia végtelen mozgékonyságának lendületében. Olyan narratív identitásstratégia is megjelenik Ágfalván, ahol a szervezőelv a mozgásszabadság iránti igény, ami viszont *temporális paradoxon*ba torkollik. Az egykori térbeli fókuszálás, mely politikai tilalom-struktúrára alapul a határsáv-országcentrum viszonylatában, a jelenben a belföld-külföld gazdasági oppozíciójában ölt testet és kényszeríti helyben maradásra, egyben narratív kompetenciájának fokozatos feladására az elbeszélőt.

3. Kópházán olyan narratív interjúkat készítettem, ahol az elbeszélők két nemzedékhez tartoznak. Ennek következménye is az, hogy a történetalakítás csomópontjai temporálisan különbözőek. Az idősebb nemzedéknél az emlékezés halbwachsi alakzatát a háború, a fiatalabb nemzedék tagjainál pedig az 1960-as, '70-es évek fordulója szervezi. Az előbbieknél a narratíva szervezőelve a készségek sikeres konvertálása: egyik esetben a tágabb világban szerzett többlettudás adaptálódik a lokalitásba, a másik esetben pedig ezzel ellentétes irányú a folyamat, hiszen a helyben elsajátított többnyelvűséget (magyar, horvát, német) alkalmazza az elbeszélő a háború távoli terein. Azon túl, hogy ezek azonosíthatók az *önmegőrzés (ipse)* gesztusával, ami az identitáskonstrukciók visszatérő eleme, egyben konfliktusok, problémahelyzetek megoldási mintájává is válnak. A fiatalabb nemzedéknél az illegális/legális külföldre jutás mentén konstituálódik az én azonossága. Megjelenik még az etnikus kötődésre vonatkozó hiátusnak a történet folytonosságába való beépülése, illetve az esetlegességek és szükségszerűségek (kalandvágy, honvágy, rendszerváltás, alkalmi munka stb.) közti különbségtétel homályba veszése, mint amelyek az elbeszélőt a jövő felé nyitott cselekvésre ösztönzik. A kópházi narratívák vonatkoztatási pontjai a főváros-vidék, frontotthon, menni vagy maradni ellentétpárjai mentén jelölhetők. Az államhatár az elbeszélésekben olyan szimbólumként értelmeződik, amelynek jelentései közé tartozik az én kialakulása és a nem-én megtapasztalása; emlékeztetés a politika részéről a közösség hovatarozására; a hatalom önvédelme saját, menekülni kívánó állampolgárai elől; lezárt tér, amely a veszély helyszínévé válik. Mindezek együttesen stabilizáló és dinamizáló

jelentésrétegeket mozgósítanak. Úgy gondolom, hogy a határra vonatkozó fentebbi szemantikai többlet beépül a lokális tudás kommunikációs formáiba. Ennek okát abban látom, hogy Kópházán – Ágfalvához viszonyítva – etnikailag és kulturálisan is viszonylag homogénebb helyi közösségről lehet beszélni.

4. A közép-burgenlandi Felsőpulyán, a magyar-osztrák határ túloldalán először három olyan élettörténetet vizsgálok, melyeknél a különböző szinterekhez kapcsolódó felkészültségek olyan eltérő narratív hangot eredményeznek, aminek konfliktusgeneráló hatása is van. A világi és egyházi érdekekkel való azonosulás módjai mint párhuzamos (Hayden White nyomán értett) *metakódok* jelennek meg. Ezekben a biográfiai elbeszélésekben a korábban elemzettekhez képest gyakoribbak szekvenciatípust tekintve az argumentációk, általános értékelések, elméleti fejtegetések, leírások. A fentebbi felsőpulyai élettörténetekben a 'magyarnak maradni' problémája kapcsán két párhuzamos metakód jelenik meg, melyet egyrészt a helyi világi, laikus közösség és annak vezetője, másrészt pedig ugyanezen közösség szakrális funkcióit ellátó képviselői érvényesítenek. Olyan történetek formálódnak egyazon lokalitás különböző testületeiben, amely a közös elbeszélés hiányát, illetve a közös jelentés létrehozásának elutasítását vonja maga után.

5. A következő fejezetben két olyan személy elbeszélését vizsgálom, akik Közép- illetve Felsőpulyán születtek magyar szülőktől, ugyanabban az évben. Éppen az a kérdés, hogy kettejük között az identitás alakulásában megjelennek -e eltérő összetevők. A családi szerepminták differenciái és az életesemények feldolgozásának stratégiái is olyan jegyek, melyek végül számos vonásban különböző, sokszor ellentétes azonosságtudathoz vezetnek a lokalitás, az anyanyelv, a többségi társadalomhoz való viszony összefüggésében. Választott szakmájuk (vasutas és erdész) egyben életsorsuk jelképeként is értelmezhető, amiben eltérő a viszony az autonómiához, a rendhez, a közösségi és az individuális szerepekhez is. Egyikük az osztrák állam alkalmazottjaként fokozottabb lojalitásra kényszerül, aminek megfelelője narratívájában a német nyelv kizárólagos használata a nyilvános szintéren. Másikuk magyar identitáshoz való viszonyát jelentősen befolyásolja, hogy az Esterházy-családnál dolgozik magyar nyelvű erdész munkatársak között, ami osztrák közegben olyan ritka nyilvános szintéreként konstituálódik, ahol a kisebbségi eredet emlékét tudatosan ápolni lehet.

6. A narratíva gender-szemponjú vizsgálatával is foglalkoztam a kutatásban, mert szükségesnek tartottam a női elbeszélésmód megjelenítését. Számomra is feltűnő volt, hogy a kutatás helyszínein a lokális köztudat többnyire férfiakat jelölt ki történetmondói státusba. A feminin narratíva tételezése amúgy több problémát is felvet. Az egyik ezek közül, hogy a női beszéd tételezése esszencializmushoz vezethet, mely szerint vannak kultúrától, kommunikációtól független férfi és női lényegiségek, melyek megléte másfajta egyenlőtlen viszonylat alátámasztására szolgálhat. Ebből az apóriából csak az jelenthet kiutat, ha a nőt nem a tudás tárgyaként, nem rögzült konstrukciók hordozójaként, hanem egy plurális jelentésmező résztvevőjeként próbáljuk megérteni. Felsőpulyán élő elbeszélő élettörténete olyan migráns elbeszélése, aki egyéni elhatározás alapján és a törvényes utat választva települ át Csehszlovákiából Ausztriába, miközben több nemzeti narratívát is elsajátít. Ez magában foglalja a kulturális különbségek egyazon identitáson belüli artikulációját és az azonosságelv implikációjaként a kulturális átfordítások iránti nyitottságot is. Az interjút értelmezve arra a következtetésre jutottam, hogy a narrátor identifikációs stratégiájában a jelöltek (személyek, nyelvek) heterogenitása a jelentések elcsúszását, disszeminációt okoz. Az élettörténetben a magyar származású apa szimbolizálja azt a megörökölt nemzeti diskurzust, amelyhez az elbeszélő mint eredethez viszonyul. A dolgozat vonatkozó fejezete a Foucault által bevezetett genealógia kontextusában az *eredet/leszármazás* terminológia mentén épül fel. Ennek

értelmében, amennyiben az önazonosság artikulálása csak az eredet feminin azonosságelvén belül szőtt elbeszélések sorozatán keresztül lehetséges, akkor a narratívát az adott kulturális térben nőiként meghatározottnak lehet tekintenünk (szemben a leszármazás maszkulin differenciaelvével).

7. Az alsóőri interjúk elemzésében a három elbeszélő három különböző *episztémé* képviselője ugyanabban a közösségben. Megjelenik a régiség szóbeliségen alapuló, illetve a modern, könyvközpontú tudás formája éppúgy, mint a késő modern vagy posztmodern azonosságtudat és világszemléleti forma. A fentebbi különbségek mellett azonban közös szervezőelvként mindhárom beszédmódban megtalálható egyfajta kettőség, csak más-más jelentésrend alapjaként. A premodernben ez a kettőség a metaforikusság dualitása (valami mindig mást is képvisel), a modernben a metonimikusság dichotómiája (ok-következmény, alany-tárgy, helyi-egyetemes), a posztmodernben pedig az ironia duplexitása (tükörszerű, reflexív megkettőződés) lesz. A burgenlandi kutatómunka helyszíneit illetően azt a következtetést vonom le, hogy a felsőpulyai narratívákhoz képest Alsóőrön ugyanaz a történelmi vonatkozás, a határőr-nemesi származtatás (*communitas nobilis*) még napjainkban is fontos összetevője az azonosságtudatnak, illetve a helyi elbeszélők nem a 'lassú vagy gyors eltűnés' alternatívájában gondolkodnak. Ebben a községben még sikerült megőrizni a kisebbségi lét fenntartásának számos olyan elemét, amelyet Felsőpulyán már nem vagy csak részben találtam meg. Ehhez természetesen a művelődésnek azok az egyes elbeszélők által képviselt változatos fenntartó és továbbadó technikái is hozzájárulnak, melyek az interjúk elemzése nyomán tárultak föl.

8. Ahogy a dolgozat felépítésének bemutatásakor jeleztem, munkámban a határhelyzet tapasztalatainak sorra vételekor az irodalmi szöveg vizsgálatát is fontosnak tartom. Különösen akkor, ha a korábbi elméleti megfontolások alapján belátjuk, a textuálisnak tekintett világban nincs alapunk arra, hogy a szövegeknek – eredetük nyomán – eltérő ismeretelméleti státust tulajdonítsunk. Terézia Mora nyugat-magyarországi határvidéken játszódó elbeszéléseiben a narrátori pozíció jellegének sajátossága, hogy a történetekben uralkodó kimerevített retrospektív jelen idő mozaikszerű, töredékekből álló. Sorozatos kísérleteket olvasunk a gyermekkori múlt megidézésére, amelyekben a lokális társadalom folyamatosan kétségbe vonja vagy fenyegeti a megszólaló önazonosságának alapvető összetevőit. Az elbeszélések értelmezhetők az identitás képződésére vonatkozó változatokként is, ahol a személyes azonosság kezdődő alakulását korlátozó tényező a társadalmi interakciók hiányossága, amely az elbeszélő én megtapasztalását nagymértékben megnehezíti. Nem csupán a tér, hanem az időhorizont is végtelenen szűkös az elbeszélések világában, mindez az idő és a tér paradox összepréselődéséhez vezet, amely a mozgást, a történéseket is végtelenen vontatottá teszi, illetve az idő lineáris rendjét borítja föl. Terézia Mora elbeszéléseihez ennek nyomán még hozzákapcsolhatjuk azokat a frye-i értelemben vett archetipikus jegyeket is, melyek írásainak mitikus vonást kölcsönöznek. Igaz, a mítosznak sajátos, szélső formájában, amely az ironia és szatíra műhoszának hatodik, utolsó fázisa (Frye 1998. 126). A démonikus epiphania világa ez, amely ugyanúgy tekinthető végpontnak, mint kezdetnek, abban az összefüggésben, hogy a mítoszi itt nem tematikus vagy stilisztikai, hanem ontológiai-modális kategória, egy léttapasztalat artikulációja. A határhelyzet az, ami ebben a modalitásban motívumként változatosan manifesztálódik. Úgy is, mint államhatár (*border, frontiere*), illetve mint az emberi létezés adott feltételei között nyert tapasztalatok, és ezek kifejezőmódjainak határa. Olyan határ tehát, ami sajátos tér-időbeli konkrétsággal rendelkezik és léttapasztalatként transzcendálja azt elbeszéléseinek érzéki referencialitásában.

9. A dolgozatban feltárt identitások egyéni és egyedi, de nem elszigeteltek, hanem kölcsönhatásban vannak egymással és a lokális közösségekben ismétlődően felbukkanó metanarratívákkal is, amely (élet)történet és határmentiség kontextusában többnyire átfogóbb időtávlatot feltételez. Az egyéni élet és a társadalmi lét közötti átjárást és kölcsönhatást ezeknek a szövegszerűség és a kultúrába mint alapszövegbe ágyazott mivolta teszi lehetővé. Ennek megfelelően az egyéni, közösségi vagy hatalmi törekvések sem mások, mint jelentések létrehozására és érvényességének elismertetésére irányuló eljárásmodok, melyeknek révén az ágensek hermeneutikai törekvésekkel írhatók le. Úgy gondolom, hogy az így vázolt folyamat többirányú, nem csupán az egyéntől a társadalmi diskurzusok felé irányul, hanem fordítva is van áramlás, illetve a társadalmi és kulturális mezők diskurzusai között is megtalálhatjuk ezt. Ennek manifeszt példái a kommunikatív és kulturális emlékezet monumentumai és helyszínei. Egy lokális térben ilyenek például a háborús áldozatok emlékművei, a tájházak, falumúzeumok, nemzetiségi intézmények, de ide érthetőek a kétnyelvű helységnevé- és utcátáblák is. Az erre vonatkozó képanyagot a dolgozat melléklete tartalmazza.

Konklúzió: A diskurzus hatalma avagy a 'longue durée'³ rendje

A kutatási eredmények alapján a hipotézisre adott válaszlehetőség, hogy a politikai, hivatalos nyilvánosság formáinak időnként látványos változásai ellenére eltérő mértékben és időtartamban módosulnak az itt élő emberek alapvető szokásrendjének elemei, kommunikációs gyakorlatai, életproblémái. A narratívákban többször megfogalmazott vágy, a zárt határ megszüntetése sem hozott olyan mélyreható átalakulásokat a mindennapi élet számára, amely a csökkenő intenzitású osztrák bevásárló-turizmuson és a magyar oldalról ingázó munkavállalókon túlmenően valamilyen lényegesnek tekinthető elemmel formálta volna át az itteniek életét. Úgy látom, hogy – a nyugati határvidék más területein élőkhöz hasonlóan – az általam vizsgált településeken élők sem azonosultak a „rendszerelváltó”, „vasfüggöny-lebontó” politikai mítoszok narratíváival, ahogy erre már korábbi térségbeli kutatások szerzői rámutattak, hiszen „ez a fordulat lényegében nem változtatott az ott élők helyzetén” (Váradí-Wastl-Walter-Veider 2002: 95).

A kommunikáció praxisa felől szemlélve Északnyugat-Dunántúl és Burgenland határsávjának helyzetét, az itt élő három nemzetiség (magyar, horvát, német) eltérő eredményességgel építette ki kommunikációs stratégiáit. Az etnicitás ebben az értelemben olyan konstrukciós folyamat, mely létrehozza a közösséget, és megfogalmazza annak érdekeit, „nemcsak a közösségnek a társadalom más közösségeivel szemben elfoglalt általános helyzetének eredményeként, hanem azon emberek meghatározott kapcsolatainak eredményeképpen, akik ugyanazon a közösségen belül másokkal 'etnikai-politikai testületekbe' szerveződnek. (...) Az etnikai vállalkozások minden rendelkezésre álló használható forrást felhasználnak sikerük érdekében. E források lehetnek politikaiak, gazdaságiak, illetve kulturálisak – a szokásokhoz, a nyelvhez, a valláshoz illetve más kulturális alkotásokhoz és emlékekhez kötődhetnek” (Yuval-Davis 2005: 59).

A magyarországi németek részéről megjelentek egykori hazájukban a kitelepítettek, illetve utódaik, akik keresik és ápolják a kapcsolatot az itt maradottakkal és általában az itt

³ A kifejezés a francia Annales-kör történészei (M. Bloch, F. Braudel) által bevezetett nézőpontot jelöli, amely az eseménytörténet helyett a hosszabb távon érvényesülő társadalmi folyamatok, így többek között a kulturális minták vizsgálatára helyezte a hangsúlyt. Lásd: Braudel, Fernand: *Histoire et sciences sociales: La longue durée: Annales. Histoire, Sciences Sociales* 13.4 (October - December 1958.) 725–753.

élőkkel egyaránt. A helybéli németajkúak nagy előnye, hogy nyelvi kompetenciájuk révén boldogulni tudnak a határ túloldalán akár munkavállalókként is.

A horvátok magyar és osztrák oldalon zárt, összetartó közösséget alkotnak, mely összefügg azzal, hogy nemzetiségi identitásukból hiányzik a kollektív trauma. Magyarországi kulturális életük erősödő tendenciát mutat mind a helyi szerveződések élénkülése, mind a burgenlandi (gradistyei) horvátokkal és az anyaországgal való intenzív, rendszeres kapcsolat révén.

Ezekkel ellentétesnek látszik a magyarok kommunikatív attitűdje: az ausztriai magyar szervezetek jóval kisebb érdekérvényesítő képességgel rendelkeznek, mint az ottani horvátok, ahogy ezt a helybéliek is észrevételezték élettörténeti narratívájukban. A kulturális szervezetek élete egyre halványabb, melyekre az alacsony hatásfokú kommunikáció a jellemző. A határ magyar oldalán is hasonló a helyzet, legfeljebb a problémákat itt a politikai viszonyokra és a romló életkörülményekre lehet fogni.

Annyi bizonyos, hogy a kommunikáció gyakorlatát vizsgálva a magyar népesség mutatja fel ebben a hármas összevetésben a legrosszabb eredményt, amelynek további okairól szólni már túlmutatna ennek a vállalkozásnak a keretein. Azonban munkám talán némi adalékot szolgáltat ahhoz, hogy szükséges különbséget tenni a *társadalmi* és a *kulturális-kommunikációs* meghatározók (időnként szakadékok) között. A kérdés inkább csak az, hogy közülük mikor, melyik gyakorol döntőbb befolyást egy lokális közösség életére.

Dolgozatomban a határ osztrák oldalán olyan magyar származású emberek élettörténeteit elemeztem, akiknek állampolgári hovatartozásáról megkérdezésük nélkül döntöttek. Utódaik később egy prosperáló, demokratikus berendezkedésű nyugat-európai állam polgárai lesznek, akik a magyarországihoz viszonyítva még mindig sokkolóan ható jómód körülményei között élnek. Ezek tehát azok a *társadalmi tényezők*, melyek eltérnek a magyarországitól. Azonban kutatási tapasztalataim alapján úgy tűnik számomra, hogy az Ausztriában élő magyarok néhány fontos *kulturális-kommunikációs attitűdje* hasonló az anyaországban élőkhez, elsősorban a *rossz érdekérvényesítő képesség*, a *lokális közösségek csekély kohéziós ereje*, közkeletű kifejezéssel a *széthúzás*, illetve a *csökkent önértékelés* vonatkozásában. „A közeljövő kérdése, hogy a frissen meghonosodó irodalmi magyar nyelv számára megteremthető-e egy valóságos kisebbségi társadalmi bázis Burgenlandban. Ennek egyik előfeltétele volna, hogy az érintett felek a hagyományos versengésen felülemelkedjenek” (Baumgartner 2008: 367).

Mindebből egy további következtetés adódik. Véleményem szerint itt mutatkozik meg az a szükségszerű háttér, amely a dolgozatom nagyobb részében vizsgált személyes élettörténetek, egyéni identitás-konstrukciók fonákjaként, egyfajta viszonyító kontrasztjaként értelmezhető. E példa is újfent megerősíti a francia Annales-kör történészei által már évtizedekkel ezelőtt vizsgált összefüggést, miszerint az emberi közösségek számára meghatározóbbak bizonyos hosszabb távú folyamatok révén kiképződő és átöröklődő kulturális-kommunikációs minták (a 'longue durée' alakzatai), mint az aktuális társadalmi feltételek. Értve ez utóbbiak alatt az intézményes demokrácia garantált viszonyait, a jóléti társadalom – sokak szerint bomlásnak indult, de még mindig létező – intézményi rendszerét. A kultúra tartós alakzatait felhasználva a hatalom a rendet kognitív módon belátható érvényességgel ruházza fel, amely így konzisztensnek és normatívnak mutatkozik az ágensek számára. Úgy vélem, ez a fajta legitimációs törekvés a kulturális kommunikációs mező dinamikájának fő eleme, amely koherens, önmagával azonos egészként jelenik meg. A művelődés alakzatai tehát olyan alapszövegek, melyek az összes többire vonatkoztathatók.

Természetesen mindannak szem előtt tartásával írom ezt, hogy az emberi létezés itt összevetett alakzatai egyaránt történeti képződmények, tehát semmiféle szubsztancialitással nem kívánom felruházni egyiket sem. Viszont mindez felveti azt a paradoxont – a kultúra és a társadalmi intézmények történeti mivoltának modern (f)elismerésében – hogy amennyiben a

történelem képzete történeti képződmény, akkor (ahogyan ezt Nietzsche-től Foucault-ig oly sokan megpróbálták) megszabadulhatunk-e valaha is tőle?

Az egyik válasz erre a hangsúlyváltás a *megélt* összefüggésében. Ha Foucault gondolatmenete szerint közelítjük meg a kérdést, mindez a modern megismerés problémájához vezet vissza, amikor a dolgok reprezentációja a szubjektum szempontjából bontakozik ki, az ember modern képzete lesz a megismerés középpontja, mint empirikus-transzcendentális kettősség. Innentől a megismerés egyszerre rendelkezik saját természettel és saját történettel. A megismerés természete a test terét, az észlelést, az érzékelő mechanizmusokat veszi célba, a megismerés történetisége pedig azon alapul, hogy folytonosnak tételezett időben gondoljuk el a teret, ahol a tapasztalás végbemegy. "A megélt valóban az a tér, amelyben minden empirikus tartalom adott a tapasztalásnak; de az eredendő forma is, amely általában lehetővé teszi ezeket, kijelölve elsődleges helyüket; a test terét valóban összekapcsolja a kultúra idejével, a természet meghatározottságait a történelem súlyával, föltéve, hogy a test és rajta keresztül a természet egy redukálatlan térbeliség tapasztalatában adottak, és a történetet hordozó kultúra a leülepedett jelentések közvetlenségében érzékelhető" (Foucault 2000: 358-359).

A másik válasz a kilépés lehetősége a történetiség paradoxonjából a *végességgel* való szembesítése révén. „Ahol a historizmus a konkrét viszonyok lehetőségét és igazolását kereste határolt totalitások között, amelyek létmódját az élet, a társadalmi formák vagy a nyelv jelentései előre megadták, ott a végesség analitikája az emberi lény és a lét viszonyát faggatja, amely a végességet kijelölve lehetővé teszi a pozitivitásokat a maguk konkrét létmódjában” (Foucault 2000: 416). A végesség elfogadása megakadályozza azt, hogy egy perspektívát egyetemes és végérvényes megértésaktusnak tekinthessünk. Ez egyúttal azt állítja elénk, hogy a megértést olyan lehetőségként és feladatként lehessen elgondolni, amelynek módzatait újra és újra nekünk kell felépítenünk. Mindez a tudás olyan új formáinak az ígéretét is jelenti, amelynek értéke nem abban rejlik, hogy valamilyen értelemben jobb a réginél, hanem abban, hogy különbözik tőle. Mindez egy újabb, immár záró paradoxonhoz vezet, hiszen ez csak egy olyan világban számíthat értéknek, amely a diverzitáson alapul.

A tézisekben hivatkozott szakirodalom jegyzéke:

- Appadurai, Arjun (2001): A lokalitás teremtése. *Regio*, 3. 3-31
- Assmann, Jan (1999): *A kulturális emlékezet*. Atlantisz, Budapest.
- Bahtyin, Mihail (1988): A beszéd műfajai. In Kanyó Zoltán és Síklaki István (szerk.): *Tanulmányok az irodalomtudomány köréből*. Tankönyvkiadó, Budapest, 246-282.
- Baumgartner, Gerhard (2008): Magyarok Ausztriában a rendszerváltástól napjainkig. In Bárdi Nándor-Fedinec Csilla-Szarka László (szerk.): *Kisebbségi magyar közösségek a 20. században*. Gondolat-MTA Kisebbségkutató Intézet, Budapest, 364-367.
- Braudel, Fernand (1958): Histoire et sciences sociales: La longue durée *Annales. Histoire, Sciences Sociales* 13.4 (October - December) 725–753.
- Feischmidt Margit (2007): A megalapozott elmélet: empiria és elmélet viszonya a kvalitatív kutatásokban. In Kovács Éva (szerk.): *Közösségtanulmány. Módszertani jegyzet*. Néprajzi Múzeum-PTE BTK Kommunikáció- és Médiatudományi Tanszék, 234-242.
- Foucault, Michel (1998): A diskurzus rendje. In *A fantasztikus könyvtár*. Pallas-Atraktor, Budapest, 50-74.
- Foucault, Michel (2000): *A szavak és a dolgok*. Osiris, Budapest.
- Frye, Northrop (1996): *Kettős tükrök. A Biblia és az irodalom* (ford. Pásztor Péter) Európa, Budapest.
- Frye, Northrop (1998): *A kritika anatómiája* (ford. Szili József) Helikon, Budapest.

- Gadamer, Hans-Georg (1984): *Igazság és módszer*. Gondolat, Budapest.
- Halbwachs, Maurice (1992): *On Collective Memory*. L.A. Coser CUP, Chicago.
- Horányi Özséb (szerk.) (2007): *A kommunikáció mint participáció*. AKTI-Typotex, Budapest, 246-247.
- Keszeg Vilmos (2004): Határ, határmódosítás, határátlépés. Történetek a kisebbségi sorsról. Néprajzi Látóhatár, XIII. 3-4. 41-86.
- Koselleck, Reinhart (2003): *Elmúlt jövő. A történelmi idők szemantikája*. (ford. Hidas Zoltán és Szabó Márton) Atlantisz, Budapest, 401-412.
- Kovács Éva (2007a): A községtanulmányoktól a lokalitás megismeréséig. In Kovács Éva (szerk.): *Közöségtanulmány. Módszertani jegyzet*. (2007) Néprajzi Múzeum-PTE BTK Kommunikáció- és Médiatudományi Tanszék, 7-22.
- Kovács Éva (2007b): Narratív biográfiai elemzés. In Kovács Éva (szerk.): *Közöségtanulmány. Módszertani jegyzet*. Néprajzi Múzeum-PTE BTK Kommunikáció- és Médiatudományi Tanszék, 373-396.
- Kovács Éva (2008): Módszertani melléklet. In Kovács Éva (szerk.): *Tükörszilánkok. Kádárkorszakok a személyes emlékezetben*. MTA Szociológiai Kutatóintézet-1956-os Intézet, Budapest, 336-338.
- Levi, Giovanni (2000): A mikrotörténelemről. In Sebők Marcell (szerk.): *Történelmi antropológia*. Replika, Budapest, 127-146.
- Medick, Hans (2000): In Thomka Beáta (szerk.): *Narratívák 4. A történelem poétikája*. Kijárat, Budapest, 53-64.
- Rosenthal, Gabriele (1993): Reconstruction of life stories. Principles of selection in generating stories for narrative biographical interviews. In Josselson, R., Lieblich, A. (Eds): *The Narrative Study of Lives*. Sage, Newbury Park, CA. 59-91.
- Olick, Jeffrey K.-Robbins, Joyce (1999): A társadalmi emlékezet tanulmányozása: a „kollektív emlékezet” a mnemonikus gyakorlat történelmi szociológiai vizsgálatáig. *Replika*, 37. szeptember 19-49.
- Ricoeur, Paul (1992): Personal Identity and Narrative Identity. In *Oneself as Another*. The University of Chicago Press, Chicago, 113-138.
- Rumelhart, David A. (1975): Notes on a schema for stories. In Bobrow, D-Collins, A. (ed.): *Representation and understanding*. New York, Academic Press, 237-272. Magyarul: Rumelhart, David A.: Megjegyzések egy történetsemáról. In Kanyó Zoltán és Síklaki István (szerk.): I.m. 330-340.
- Szabó Márton (2006): Politikai idegen. A politika diszkurzív szereplőinek elméleti értelmezése. L'Harmattan Kiadó, Budapest.
- Váradí Monika Mária-Wastl-Walter, Doris-Veider, Friedrich (2002): A végek csöndje. Határ-narratívák az osztrák-magyar határvidékről. *Regio*, 2. 85-107.
- White, Hayden (1997a): A történelmi szöveg mint irodalmi alkotás. In *A történelem terhe*. Osiris-Gond, Budapest, 68-102.
- White, Hayden (1997b): A narrativitás értéke a valóság megjelenítésében. In *A történelem terhe* Osiris-Gond, Budapest, 103-142.
- Yuval-Davis, Nira (2005): Nem és nemzet UMK, Budapest.
- Vértesi Lázár (2004): Oral history. A szemtanúként elbeszélte történelem lehetőségei. *Aetas*, 1. 158-172.

A doktori munka témakörében megjelent publikációim jegyzéke:

I. Publikációk folyóiratokban és kötetekben:

Emlékezésformák a nyugati határvidéken (*Valóság*, 2001/1) 38-47.

Az 1989-es határnyitás a korabeli soproni sajtó tükrében (*KAPU*, 2001/5.) 58-62.
Emlékezésformák a határ mentén, in: *Tudomány Napja* (NyME, Sopron, 2001.) 53-62.
A nyelvhasználat zavarai a kommunikáció kontextusában, in: *Tudomány Napja* (NyME, Sopron, 2002.) 44-52.
Fenyegetettség és ígéret között (*Valóság*, 2003/2.) 79-88.
Hivatások konfliktusa a burgenlandi Felsőpulyán (*Regio*, 2004/2.) 162-171.
Megjegyzések egy feminista esztétikához (*Az Irodalom Visszavág*, 2004. Tél) 94-97.
Határeset és narratív modalitás (Terézia Mora: Különös anyag című kötetéről) in: Lőrincz Ildikó (szerk.): *Hagyomány és fejlődés*. (NyME ACSJK, Győr, 2007. ISBN 978-963-7287-18-3) 156-164.
Női, férfi az esztétikáról való beszédben és tapasztalatban (*Magyar Filozófiai Szemle*, 2007./3-4.) 341-354.
Genealógia és multietnikus identitás (*VILÁGOSSÁG*, bölcsészeti-akadémiai folyóirat. XLIX. évfolyam 2008/5.) 49-56.
Diktatúrák anatómiája egy gyermek látószögéből, in: Tengerdi Antal-Varga László (szerk.): *A gyermeklét narratívái* (Edutech, Sopron, 2009. ISBN 978-963-87574-3-2) 235-242.
Narratíva és azonosságtudat a burgenlandi Alsóőrött. in: Lőrincz Ildikó (szerk.): *A reneszánsz értékei, az értékek reneszánsza* (NYME ACSJK Győr, 2009. ISBN 978-963-9883-42-0) 597-604.
Tudásközpont-fejlesztés kistérségek számára. in: Lőrincz Ildikó (szerk.): *Kreativitás és Innováció*. (NYME ACSJK, Győr, 2010.)

II. Szerkesztői tevékenység:

A Civitas Fidelissima diskurzusa (kulturális, történeti és gazdasági tanulmányok Sopronról).
Kiadó: Nyugat-Magyarországi Egyetem, Sopron, 2001, 168 oldal. ISBN 963 9364 03 7